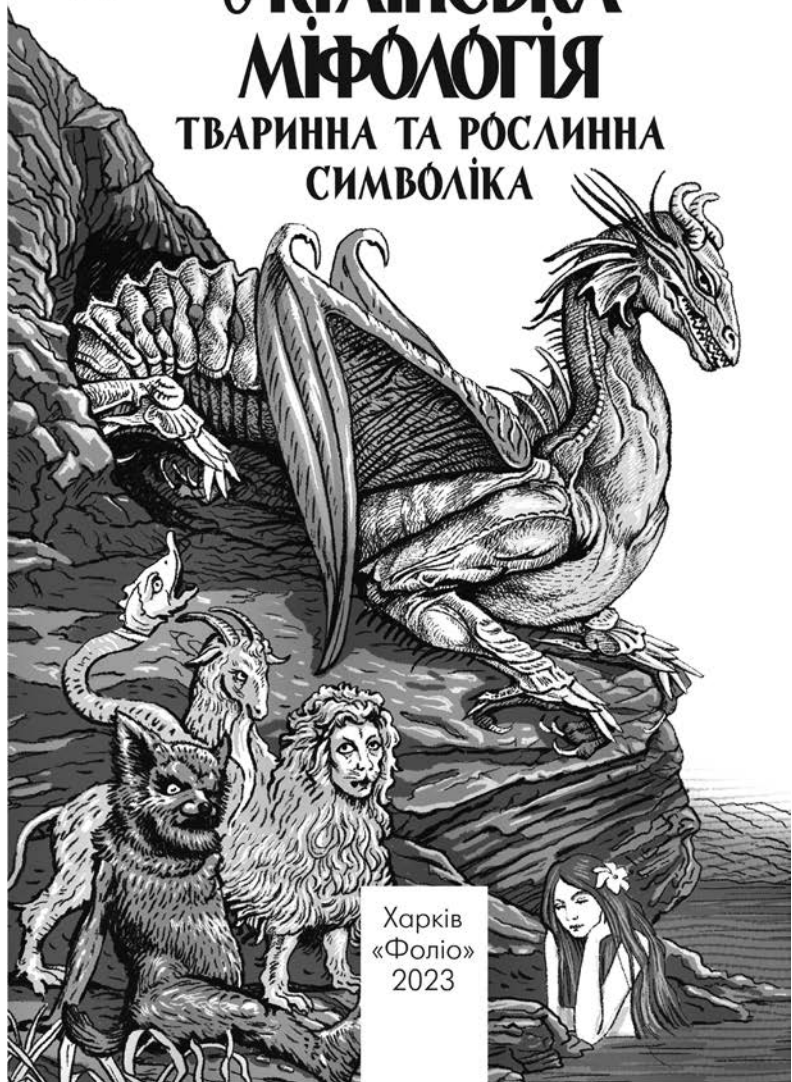

ОЛЕКСІЙ КОНОНЕНКО

УКРАЇНСЬКА МІФОЛОГІЯ

ТВАРИННА ТА РОСЛИННА
СИМВОЛІКА

Харків
«Фоліо»
2023

ТВАРИННА СИМВОЛІКА

У різних міфологічних традиціях тварини, птахи, риби, комахи, як реальні, так і фантастичні, зокрема зооантропоморфні, згадуються як божества, тотемні предки, культурні герої, духи-покровителі, помічники міфічних персон, уособлення природних стихій, символи або іпостасі персонажів, об'єкти ритуалу жертвопринесень, трикстери (демонічно-комічні дублери культурного героя, наділені рисами шахрая, хитруна, крутія, пустуна, бешкетника). Щодо Світового дерева тварини розташовані по вертикалі. З вершиною співвідносяться птахи, які є символом вищого небесного божества (орел — Перун, голубка — Лада); з серединою — копитні тварини, інколи комахи (бджоли); з коренями (низом) співвідно-

сяться жаби, миші, риби, бобри, видри, ведмеді, змії та інші хтонічні тварини, комахи. Поширений міф про сутичку вищого небесного бога, символом якого є птах — орел чи сокіл, з нижчим земним супротивником в іпостасі змія або якогось фантастичного чудовиська (протистояння Перуна і Волоса в слов'ян). Поширене уявлення про те, що душа людини може літати у вигляді птаха чи комахи.

Людська уява протягом тривалого часу породила чимало фантастичних, неймовірних істот — драконів, зміїв, велетенських птахів, плазунів, напівтварин-напівлюдей тощо. Це відбувалося, коли людина не могла пояснити деякі природні явища або коли перекручували оповідки мандрівників, хоча фантазували й самі мандрівники, які поверталися з далеких країв. За часів писемності такі фантазії фіксувалися на папері й дійшли до наших днів у збірниках, словниках, азбуковниках, бестіаріях, фізіологах тощо. Наприклад, рукописний слов'янський збірник XVII ст. „Лусідаріус, тобто Золотий бісер” подає окрему розповідь про „диких людей”, де є таке повідомлення: „Люди-поподесси живуть біля моря-океану, голови у них людські, а руки й ноги як кінські ноги, а ходять на усіх ногах”. Або: „Про потоміїв. Люди, які називаються потоміями, ходять на руках і на ногах, борода у них довгі, а самі вони напівлюдина-напів-

кінь. Багато й інших усіляких дивних людей як в Індійській, так і в Сирійській стороні: у деяких собачі голови, інші — без голів, а на грудях зуби, а на ліктях очі, а інші — з двома обличчями...” Тут і кентаври, і песиголовці...

Вшанування тварин починається з глибокої давнини. Слов'яни, які жили в лісах і степах часто стикалися з представниками тваринного світу. Деякі звірі ставали дуже потрібними в житті, за умови, що з ними вміло налагоджували контакт; інших же поважали за силу — давні люди вважали їх захисниками, оберегами роду чи племені, таких тварин називали тотемами.

Тотемного звіра заборонялося вбивати, йому треба було годити, щоб він допоміг, а не нашкодив. Було й навпаки: щоб стати поважним чоловіком, воїном, мужем, треба було виконати ритуал — вбити тотемного звіра і взяти від нього шкуру чи зуб або з'їсти печінку чи серце.

Тотемізм спричинив те, що назви звірів мужі та воїни брали собі за імена. Це збереглося до сьогодні в прізвищах: Ведмідь, Лисиця, Вовк, Тур, Орел тощо. Тварини персоніфікувалися і це також дійшло до нинішніх часів у народних казках: лисичка-сестричка, вовчик-братик, дядько-ведмідь.

Персоніфікацію тварин застосувала навіть християнська релігія: за повір'ями, худоба в різдвяну ніч розмовляє людською мовою.

Тотемність, порівняння тварин з божествами, природними стихіями, перетілення людини в тварину дійшло до наших часів у казках та легендах.

А) МІФІЧНІ ТВАРИНИ І ПТАХИ

Алконост. Аспид. Білий кінь. Василіск. Веретениця. Виз. Гамаюн. Гідра. Горгонія. Грифон. Грумантський пес. Дракон. Єндроп. Зінське щеня. Змій. Індрик-звір. Каган. Китоврас. Кит-риба. Крак. Ламя. Мелюзина. Мраволев. Нагай. Неясит. Онокротал. Песиголовці. Полкан. Полоз. Саламандра. Самоглот. Сарана. Сирени. Сірин. Скилла. Стерляжий цар. Стратим. Сфінкс. Таранд. Фараонки. Фенікс. Хала. Химера. Ярчук. Ящір.

АЛКОНОСТ

Алконост — в апокрифах, легендах, переказах фантастичний райський птах журби і печалі; частий персонаж духовних віршів, де згадується разом з птахом Сірином. На лубках Алконост зображувався з крилами і руками, з лицем жінки, з короною на голові.

Образ взятий від грецьких міфів про **Алкіону**, доньку Еола, яка з горя кинулася в море, але боги обернули її птахом **зимородком** (алкіоном). Легенда ця, як інші давньогрецькі перекази, стала загальновідомою в різних краях, дійшла до Русі.

У вислові: „Алкіон є птах” з часом Алкіон перетворилося на гарне і загадкове Алконост.

Алконост висиджує яйця на березі моря сім днів, і ще тиждень годує пташенят — в цей час море спокійне; за іншою версією, під час шторму птах опускає яйця у безодню і тим заспокоює море. Хто почує спів цього казкового птаха — забуває про все на світі.

„Алконост поблизу раю перебуває, інколи і на Євфраті-ріці буває. Коли у співі глас випускає, тоді і сам себе не відчуває. А хто поблизу тоді буде, той все на світі забуде: тоді розум від нього відходить

і душа з тіла виходить. Ці пісні святих утішають і майбутню їм радість віщують” (Підпис під луб’яною картинкою, XVIII ст.).

АСПИД

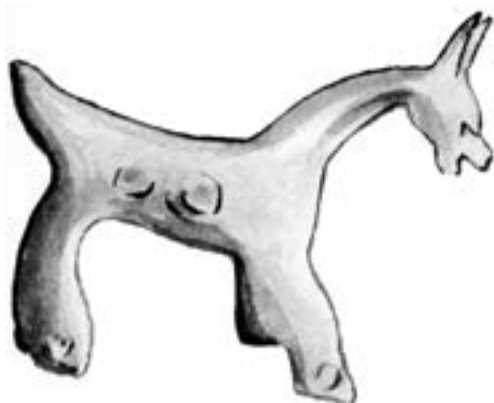
За повір’ями давніх слов’ян, це крилатий змій, який має два хоботи і пташиний ніс. У які краї він занадиться літати, ті місця спустошує. „...змій крилатий, ніс має пташиний і два хоботи, а в якій землі вчиниться, тій землі пустош учинить” („Азбуковник”. XVII ст.).

Живе аспид (**гаспид**) у суворих північних горах і на землю ніколи не сідає, тільки на камінь. Аспида неможливо вбити, можна тільки спалити. „Заговорити і звести зі світу змія-руйнівника можна лише „трубним гласом”, від якого гори здригаються. Тоді приголомшеного аспида чаклун чи знахар хапав розпеченими кліщами і утримував, поки змій не гинув” (М. Забилін).

Ця істота нагадує казкового Змія Горинича, а також василіска — чудисько у вигляді змія, що вбиває своїм поглядом, і ехидну — діву змієголову, яка, за давніми переказами, народила від Геракла родоначальників скіфських племен — Артоксяя, Ліпоксяя і Колаксяя.

БІЛИЙ КІНЬ

У деяких місцевостях, на старовинних кладовищах, що знаходяться біля боліт, пізно ввечері

можна почути дивний спів та свист. З самої трясовини вибігає на могили невеличкий білий кінь, оббігає кладовище і, неначе щось шукаючи, починає рити землю копитом. Чому ця дивна істота з'являється на кладовищі, що вона там шукає — не знає ніхто, але існує досить цікава легенда щодо цього явища. Розповідають, що на цьому місці колись була жорстока січа. На смерть билися князі слов'янські з лихим ворогом та почали духом і тілом занепадати. Ось один поліг, другий... Але зненацька на допомогу слов'янам прийшли якісь дивні воїни на білих конях, почали бити бусурман і таки всіх винищили. Загинув один з воїнів, і поховали його разом зі слов'янськими князями, які полягли у битві, поруч вірного коня поклали.

Відтоді білий кінь зі своїм невидимим вершником шукає свій загін, та все знайти не може. Князі ж, за своєю звичкою, гуляють та пісень співають, лякаючи люд хрещений.

ВАСИЛІСК

Василіск (грецьке **базилевс** — цар) — символічне фантастичне змієподібне створіння, яке нібито є царем усіх гадин.

За описом римського автора I ст. Плінія Старшого, це чудовисько могло вбивати не тільки отрутою, але й поглядом, а ще смердючим диханням, від якого всихала трава і розколювалися скелі.

У середньовічних книгах про тварин василіск постає як увінчана короною гадина, яку шану-

ють підлеглі їй гадюки. Пізніше ця фантастична тварина зображується з хвостом дракона, лебединими крилами, півнячою головою з гребенем, півнячими лапами. Народитися середньовічний василіск міг тільки з яйця, знесеного семирічним півнем і висидженого жабою. Видивитися таке яйце неважко, воно абсолютно кругле і вкрите жорсткою шкірою. Василіск символізував смертні гріхи, перелюб і похоть. Перемогти цю гадину можна лише за допомогою дзеркала, коли „отруйний погляд” василіска спрямовується на нього самого. Христос разом з левом і драконом перемагає його.

Оповідки про василісків перейшли до слов'ян з апокрифічних візантійських книг. Ті оповідки були опрацьовані в народі.

Так, з'явилося повір'я, що півні один раз на сто років нібито несуть яйце, яке називається **споришок**. Якщо дівчина виносить його шість тижнів під пахвою, то з нього з'явиться василіск.

Василіск стає перевертнем або об'єднується зі злим чоловіком, з чаклуном. Деякі василіски мають тіло драконове і півнячу голову; від їхнього погляду люди вмирають на місці.

Якщо василіск об'єднається з людиною, то живе в людині незримо, але виконує всі накази дівчини, яка його виносила: приносить їй золото, припаси всілякі, може навіть помститися за неї тим, хто її образив.

Є реальна істота василіск — один із видів ящірки ігуани, про який згадують зоологічні довідники.

ВЕРЕТЕНИЦЯ

Міфічна гадюка, яка нагадує веретено; поєднання змії з веретеном. Згадувана в замовляннях як цариця змій. Нібито ця міфічна гадюка може плести нитку людського життя.

Назва веретениця (**веретейка**), можливо, від того, що змія в'ється та вертиться, заповзаючи в землю чи виповзаючи із землі — нагадує таким чином веретено.

Ще називали міфічну гадюку — **медянка** — що ніби блищить як срібна, а голова золота (мідного кольору).

Веретениця ніби сліпа, що рятує людей від її люті. Лиш на Купала вона зряча, і кожного, хто захоче зірвати квітку папороті або відшукати скарб, пробиває наскрізь, як стріла — ця змія охороняє скарби.

Вважали, що веретеницю можна вбити осиковою палицею, проте вона ще й мертва перекручуватиметься до заходу сонця.

ВИЗ

Згадується в колядках як велике божество, світотворна риба. За народними уявленнями, риба Виз була однією з дванадцяти різдвятих страв і без

неї не можна було розпочинати вечері на Різдво світу. Риба Виз була оберегом традицій предків.

Недостатні свідчення про рибу Виз не дають можливості точно визначити її функції і значення.

ГАМАЮН

Фантастичний райський птах, який є персоною апокрифів та духовних віршів. Вважається „віщим птахом”. Живе в морських глибинах, літає в піднебесі. Уявляли його з жіночим лицем та станом до пояса, зображували вилітаючим з морської хвилі.

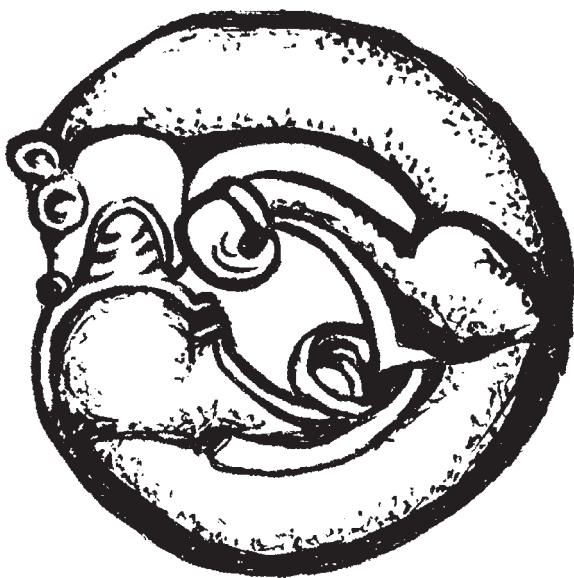

Вважали, що своїм криком птах гамаюн віщує щастя.

ГІДРА

У давніх українців гідра — водяна змія з сімома головами. Тракувалася гідра як втілення злого початку, страшного гріха. Цей образ взято з легенди про героя Геракла. Геракл бився з Лернейською гідрою, в якій було вісім смертних голів і одна безсмертна, відтинав їй голови, але на місці кожної відтятої виростало дві нових. Лиш коли племінник Геракла Іолай почав вогнем припікати кожен зріз, гідра сконала.

„Фізіолог” подає легенду про вічну ворожнечу гідри і крокодила, яка потрапила майже у всі

європейські бестіарії XII—XIII століть. Гідра в цій легенді — втілення праведного життя, праведника, який вказує дорогу до світла; крокодил — символ смерті й пекла. Коли крокодил спить на березі з відкритою пащею, гідра миттєво проникає в неї, розриває нутрощі крокодила і виходить неушкодженою назовні. Збереглося досить багато зображень цих істот середньовічними художниками.

ГОРГОНІЯ

Горгонія, **дівця Горгонія** — у слов'янських книжних легендах дівця, у якої замість волосся на голові кубло гадюк. Походить від античної Медузи-горгони.

Згадується Горгонія в „Олександріаді” — давньоруській повісті про індійський похід Олександра Македонського: „...в Індії живе „дівиця Горгонія”: має обличчя і перси, і руки людські, а ноги і хвіст має як у коня; на голові ж замість волосся гадюк має”. Слов’янські легенди подають Горгонію такою, що вона знає мову всіх живих істот. Погляд її смертельний. Хто оволодіє головою Горгони, той стане непереможним. За легендами, ця голова дісталася Олександрові Македонському від волхва, який хитрістю зітнув голову Горгонії — саме тому Македонський і зумів підкорити всі народи.

Про античних горгон, яких було три сестри — Стено, Евріала і Медуза — пише (близько 700 року до н. е.) давньогрецький поет Гесіод у поемі „Теогонія” („Походження богів”): „Замість волосся у горгон — ворухатся гадини, усе тіло вкрите блискучою лускою. У горгон мідні руки з гострими сталевими кігтями, крила з блискучим золотим оперенням. Від погляду горгон все живе перетворюється на камінь”.

За давньогрецьким міфом, за непам’ятних часів жили три прекрасні морські діви, сестри Стено, Евріала і Медуза. У Медузу закохався морський володар Посейдон. Розгнівалася на те богиня Афіна і жорстоко покарала сестер — перетворила їх на крилаті чудовиська. Жорстокі кровожерні чудовиська поселилися на віддаленому острові й знищували всякого, хто до них наближався.

ЗМІСТ

ТВАРИННА СИМВОЛІКА 4

А) МІФІЧНІ ТВАРИНИ І ПТАХИ 8

Алконост. Аспид. Білий кінь. Василіск.
Веретениця. Виз. Гамаюн. Гідра. Горгонія. Грифон.
Грумонтський пес. Дракон. Єндроп. Зінське
щеня. Змій. Індрик-звір. Каган. Китоврас. Кит-
риба. Крак. Ламя. Мелюзина. Мраволев. Нагай.
Неясит. Онокротал. Песиголовці. Полкан. Полоз.
Саламандра. Самоглот. Сарана. Сирени. Сірін.
Скилла. Стерляжий цар. Стратим. Сфінкс. Таранд.
Фараонки. Фенікс. Хала. Химера. Ярчук. Ящір.

Б) ДИКІ ТА СВІЙСЬКІ ТВАРИНИ І ПТАХИ; РИБИ, КОМАХИ, ЗЕМНОВОДНІ, ПЛАЗУНИ, ГРИЗУНИ 72

Баран. Бджола. Бик. Білка. Блохи. Ведмідь. Вепр.
Вівця. Віл. Вовк. Водяний горобець. Волове око.
Ворон. Воші. Вугор. Вуж. Гадюка. Гіена. Глухар.
Голуб. Горобець. Гуска. Дятел. Жаба. Жайворонок.
Журавель. Заєць. Зозуля. Їжак. Кажан. Качка. Кінь.
Кішка. Клопи. Коза. Козел. Комар. Коня. Корова.
Кріт. Куниця. Курка. Ласиця. Ластівка. Лебідь.
Лев. Лелека. Лисиця. Метелик. Миша. Мурахи.
Мухи. Олень. Окунь. Орел. Павич. Павук. Пацюк.
Перепел. Півень. Посмітюха. Пугач. Рак. Рись.
Слимак. Собака. Сова. Сойка. Сокіл. Соловейко.

Сом. Сонечко. Сорока. Таргани. Тур. Цвіркун.
Чайка. Шуліка. Щука. Яструб. Ящірка.

РОСЛИННА СИМВОЛІКА 194

А) ДЕРЕВА, КУЩІ 194

Акація. Береза. Бузина. Бузок. Бук. Верба. Вишня.
Вільха. Вовчі ягоди. Глід. Горіх. Горобина. Граб.
Груша. Дереза. Дуб. Жостір. Журавлина. Калина.
Каштан. Кедр. Кипарис. Клен. Липа. Ліщина.
Малина. Обліпіха. Осика. Паслін. Платан.
Сосна. Терен. Тис. Тополя. Чорниця. Шипшина.
Шовковиця. Яблуня. Явір. Ялина. Ялівець. Ясен.

Б) РОСЛИНИ: ЗІЛЛЯ, ТРАВИ, КВІТИ 278

Азалія. Алтея. Ангельське зілля. Баранець-трава.
Барвінок. Безсмертник. Беладонна. Бех. Билина.
Блекота. Боби. Бождерево. Боже тіло. Божі ручки.
Борщівник. Будяк. Буркун. Буряк. Васильки.
Вербена. Верес. Виноград. Вовче тіло. Вовчуг
польовий. Волошка. Вороняче око. Гадючник.
Гарбуз. Гвоздика. Герань. Гірчак зміїний. Гісоп.
Глуха кропива. Горицвіт. Горох. Гравілат. Гречка.
Грацики. Гуньба. Дев'ясил. Деревій. Дивина. Дрік.
Дурман. Дягель. Євшан-зілля. Єфілія. Жасмин.
Живокіст. Живучка. Жито. Забий-круча. Загадка.
Заяча капуста. Збіжжя. Звіробій. Зозулинець.
Золотий корень. Золототисячник. Іван-чай. Кавун.
Капуста. Картопля. Катран. Квасоля. Клечання.
Кликун-трава. Ключ-трава. Ковила. Козлятник.
Колюка-трава. Конвалія. Коноплі. Коріандр.
Красоля. Кріп. Кропива. Кукіль. Кукурудза.
Кульбаба. Купина. Купир кучерявий. Лаванда.
Латаття. Лілія. Лобода. Лопух. Льон. Любисток.
Любка. Майори. Мак. Мальва. Мандрагора.
Маренка. Материнка. Медунка. Меліса. Мокрець.

Молодило. Морква. Мох. М'ята. Нагідки. Нарцис.
Незабудка. Нечуйвітер. Овес. Огірок. Одоєн-
трава. Одолінь-трава. Омела. Орлики. Осока.
Осот. Очерет. Папороть. Парамон-трава. Парило.
Пастернак. Первоцвіт. Перекотиполе. Перестріч.
Переступень. Перець. Перстач. Песячий язик.
Петрів хрест. Петрові батоги. Петрушка. Пижма.
Півники. Півонія. Підбіл-трава. Підсніжник.
Плакун-трава. Плющ. Подорожник. Полин.
Полуниця. Помідор. Приворотень. Прикриш-трава.
Пролісок. Просо. Пшениця. П'ятилиник. Редька.
Резеда. Рोजа. Розмарин. Розрив-трава. Ромашка.
Рута. Ряска. Ряст. Сава-трава. Сідач. Сімтарін-
трава. Сокирки. Солома. Сон-трава. Соняшник.
Сочевиця. Стожар. Суниця. Татар-зілля. Тирлич.
Тоя. Трой-зілля. Троянда. Тюльпан. Тютюн.
Уліка-трава. Фенхель. Фіалка. Хміль. Хрін.
Цар-зілля. Цибуля. Чаполоч. Часник. Чебрець.
Череда. Чистотіл. Чорнобиль. Чорнобривці.
Чортополох. Шавлія. Шпинат. Щавель. Ячмінь.

Г) ГРИБИ 440